

I

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, ізближались до Києва з Білогородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий по одежі і по сивій бороді, сказати би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду – старий козарлюга¹. Коні в їх потомлені, одежа й тороки² позапилювані: зараз було знати, що ідуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку да й побрались гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялось, куди вони простують. Крива доріжка вела до Череваневого хутора – Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилось за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького³, як він

¹ Козак. – Тут і надалі: прим. випуск. ред., якщо не зазначене інше.
² Прив'язаний до сідла дорожній мішок.

³ Богдан Хмельницький – український гетьман, що очолив національно-визвольні змагання 1648–1657 рр., в результаті яких Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських земель, де постала козацька держава – Гетьманщина – на чолі з гетьманом.

років з десятком шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленного скарбу та після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір. Сонце світило стиха, без жару; і любо було поглянути, як воно розливалось по зелених вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травичці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось. А подорожні були якось смутні. Ніхто б не сказав, що вони ідуть у гості до веселого пана Череваня.

От же вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські¹. Замість ушул² – рублена башта під гонтовим щитом, і під башту вже дубові ворота, густо од верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що і вдень і вночі сподівайсь лихого гостя – татарина або ляха. Так над ворітьми у башті було й віконце, щоб роздивитись перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом – гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора – годящий вал.

Підїхавши гості під браму, почали грюкати шаблею в цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивавсь ніхто; да вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе да й гуторить само з собою.

– Враг його, – каже, – знає, який тепер люд настав! Приїде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад, так усяке сиділо по Україні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику³. Ге, то-то бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потри-

¹ Поміщицькі. – Прим. авт.

² Стовпи в паркані. – Прим. авт.

³ Лях, де на зиму ховають вулики з бджолами.

вожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не в свою голову! Ох, боже правий, боже правий!

– Се Василь Невольник, – каже тоді піп. – Однаковий і досі.

– Хто там грюкає, наче в свої ворота? – питає Василь Невольник крізь віконце.

– Да годі тобі розпитувать! – озвався піп. – Бачиш, що не татари, то і впускай.

– Боже мій правий! – аж скрикнув Василь Невольник. – Та се ж паволоцький Шрам!.. Не знаю ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

– Одчини перше ворота, – озвався Шрам, – а потім біжи собі, куди хоч.

– Правда, правда, добродію мій любий! – каже старий ключник да й почав іспускати униз, усе-таки розмовляючи сам із собою. – Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинились ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син), схилившись, і в'їхали. Василь Невольник з великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама і поціловав його в коліно.

Далі до сина:

– Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувся із сідла і поціловався із Василем Невольником.

– Орел, а не козак! – каже знов Василь Невольник. – Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки¹ до Кермана², як я пропадав там у неволі? Ох, боже правий! Далась мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

¹ Плоскодонний козацький човен.

² Акерман, колишня турецька фортеця в гирлі Дніпра на Чорному морі.

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали і наче до чого придивляються, а губи якось покривились, що ти б сказав – він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю і взяв од панотця коня.

– Веди ж нас, Василю, до пана, – каже полковник Шрам. – Де він? Чи в світлиці, чи в пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер певно вже пасічникує.

– Еге, добродію, – каже Василь Невольник, – благаю часть ізбрав собі пан Черевань – нехай його господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.

– Ну, да все ж од людей іще не одцурався? Чи, може, справді зробивсь пустинножителем?

– Йому од людей одцуратись! – каже Василь Невольник. – Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмариші.

Да одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама похід деревом.

Що ж то був за Шрам такий і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурного, учився в Київській братській школі¹, і вже сам вийшов був на попи. Як же піднялись козаки з гетьманом Острянницею², то й він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як іллеться

¹ Школа при Києво-Богоявленському монастирі на Подолі, заснована 1615 р. Згодом у 1632 р. об'єднана з Печерською (Лаврською) школою, а за митрополита Петра Могилу у 1659 р. з неї утворили Києво-Могилянську академію.

² Яків Остряниця (Острянин), гетьман запорізьких нерестрових козаків, який очолив козацьке повстання проти шляхти 1658 р.

рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів¹ і урядників над українцями, за наругу католиків і унітів² над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладде в Польщі до того, що робив усякий староста³, усякий ротмістр⁴, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, которі не мали жодного способу супротив його стати. Почали жовнірі⁵, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми і напитки од людей вимагати, жінок та дівчат козачих, міщанських і посполитих⁶ безчестити і мордувати, – людей серед зими по ломках льодових⁷ у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичувати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисували. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилувались унію на Україні прищепити і не в одну церкву попом уніта, на огиду людям, поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам у оренду села, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жалуватись, бо й самого короля сенатори, пани да єпископи у руках держали. Городова ж козацька старшина⁸ за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників і орандарів руку тягнула, а між себе ділилась козацькою платою – по тридцяти золотих

¹ Польські війська, що розташовувались в Україні, а поселення було змушене це військо утримувати.

² Прихильники Берестейської церковної унії 1596 р., тобто поєднання православної церкви з католицькою під верховенством Папи Римського.

³ Очільник певної округи з містом чи замком; староста керував та чинив суд там.

⁴ Керівник військового загону, роти.

⁵ Солдати польської армії.

⁶ Посполиті – просте населення, селяни.

⁷ Місце, де б'ють лід.

⁸ Керівництво загонів городского козацтва. Козацтво в Україні складалось з двох груп: козацтва низового, січового, що перебувало на Запоріжжі, і козацтва городского, яке було організовано на інших українських землях.

на всякого реєстрового од короля і Речі Посполитої¹. То й реєстровим чи городовим козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; которі ж остались реєстровими козаками, тії робили в своєї старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тії, бувши в великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя за ляхів руку, і тільки вже при Хмельницькому однастайне за Україну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жаловались?.. Жаловались миряне і попи благочестивії тільки далеким своїм землякам – козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі з себе вибирали і гетьману коронному узяти себе за шию не давали. От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькїї: Тарас Трясило², Павлюк³, Остриця – з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж ненадовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцне за руки з недоляшками, гасили хутко полон'я і знов по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявсь страшений, негасимий пожар із Запорожжя – піднявсь на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости і комісари з городовими козаками, тії консистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити тее полон'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорож-

¹ Річчю Посполитою, чи то республікою, називалось усе вкупі – Польща, Литва і Русь; А Руссю звались Галиччина, Поділля, Волинь і Україна. – Прим. авт.

² Тарас Федорович (Трясило) – гетьман запорізького нереєстрового козатства кримськотатарського походження. Реформував козацьке військове, посиливши кавалерію, очолив повстання проти шляхти, результатом якого стало збільшення козацького реєстру.

³ Павло Бут (Павлюк) – видатний козацький очільник. 1637 р. організував повстання проти шляхти, яке потім продовжили Остриця, Гуня, Скидан.